

PREDGOVOR

O Drugom svetskom ratu napisane su mnoge istorijske studije i rasprave. Njime se intenzivno bavila i jugoslovenska historiografija, iako su mnoga pitanja ostala izvan njenih interesovanja i pažnje. Ona će, verovatno, tek biti predmet istorijskih analiza i vrednovanja. U tom kontekstu ni mnoga istorijska zbivanja u Vojvodini za vreme Drugog svetskog rata nisu sasvim proučena i istražena. Nesumnjivo da je i nacionalno pitanje koje je predmet ove knjige ostalo izvan dubljih interesovanja historiografije. Razlozi tome su kompleksni i treba ih tražiti u složenosti i političkoj osetljivosti teme, metodološkoj usmerenosti historiografije, opravdanim skrivanjima iza "teorije distance", kadrovskim mogućnostima, dostupnosti i, pre svega, recentnosti istorijskih izvora.

Moje opredeljenje da se prihvatim ove složene, delikatne i politički osetljive teme bio je rezultat saznanja da o njoj ne postoje radovi historiografskog karaktera i da je izuzetno važna za kompleksnije razumevanje prošlosti Vojvodine u Drugom svetskom ratu. Osetio sam da pored sve izraženijeg interesovanja šire javnosti postoji i naučna potreba da se o problemu položaja i političkog delovanja Mađara u Vojvodini 1941-1946. godine progovori snagom istorijskih činjenica. Za mene je dok sam pisao gotovo svaku stranicu poseban izazov bio proveravanje činjenice u kojoj meri sam ovladao zanatom istoričara savremene epohe i da na osnovu dostupnih istorijskih izvora pokušam da napišem što objektivniju istoriju vojvođanskih Mađara u relativno kratkom vremenskom periodu koje predstavlja jednu zaokruženu tematsku celinu. Pokušao sam da se postavim kao neutralni istraživač - nacionalno, verski i politički neopterećen, poštujući, pre svega, načelo *sine ira et studio* (bez mržnje i pristrasnosti). Želja mi je bila da izvršim ne samo prostu rekonstrukciju događanja već i da dâm svoje ocene o mnogim pojavama i sintetizovano prikažem jedno složeno vreme puno mržnje i krvoprolića.

Tema je u osnovi politička i tiče se savremene istorije Mađara u Vojvodini. Njeno razumevanje pretpostavlja i šire istorijske eksplikacije - socijalne, ekonomske, kulturološke, verske i dr, ali su one ovde uglavnom izostale ili samo fragmentarno prezentirane. Smatrao sam da je za historiografiju značajnije otpočeti sa proučavanjem političkih aspekata a da ostale aspekte prepustim naučnicima drugih profila.

Karakter teme uveliko je odredio metodološki pristup obrade. Struktura rada i istorijska periodizacija uglavnom je hronološka, hronološko-problemska i pre svega je u funkciji identifikacije i razumevanja geneze političkih zbivanja i procesa kojima je pečat dala mađarska država i šira ratna zbivanja na politička raspoloženja vojvođanskih Mađara koji su u Bačkoj i Baranji, od euforičnog raspoloženja 1941. godine na kraju rata dospeli u fazu razočarenja i straha za svoju konačnu sudbinu na vojvođanskom prostoru. U vremenskom razmaku od pola veka ona je menjala svoj položaj bivajući čas vladajuća - hegemon, čas poražena i stradajuća.

Uvodni deo ove knjige čini pokušaj sintetizovanog prikazivanja položaja vojvođanskih Mađara između dva svetska rata. Posebnu pažnju poklonio sam periodu od 1934. godine, tj. od ubistva kralja Aleksandra, analizirajući ne samo odnose Jugoslavije i Mađarske već i političko reagovanje i raslojavanje mađarske nacionalne manjine gde se mogu identifikovati dva mišljenja o političkoj orijentaciji vojvođanskih Mađara koje će trajnije determinisati njihovu istorijsku sudbinu. Prvo je počivalo na ideji saradnje sa jugoslovenskim vlastima i mirne integracije Mađara u politički život, a drugi na aktivnosti i konfrontaciju iza koje je stajala revizionistička spoljnopolitička doktrina Mađarske, podgrejavana uspesima Hortijeve politike kao rezultat vezivanja za Hitlera i Musolinija.

Aprilski rat, poraz i raspad jugoslovenske države 1941. godine uslovio je da se vojvođanski Mađari nađu u okvirima tri okupaciona sistema što je u mnogome odredio njihov položaj, ali i sudbinu na kraju rata. Odlučio sam se za jednu širu eksplikaciju 1941. godine, posebno u Bačkoj i Baranji u kojoj je došlo do okupacije, ali i inkorporiranja ove teritorije, gde je ova istorijska situacija dovela ponovo Mađare u status hegemone nacije i istorijski odgovorne za stradanje drugih naroda, pre svega Srba i Jevreja. Tada na istorijsku scenu stupa mađarski nacionalizam, ideja mađarskog velikodržavlja koja se gradila na tradicijama srednjevekovne moći ugarskih kraljeva, ali i kao potvrda dugo građene sentištvske ideologije koja je svoje plodno tlo našla u sprezi sa nacionalsocijalizmom i totalitarizmom. Procesi denacionalizacije, proterivanja i likvidacije, pre svega, srpskog kolonizovanog stanovništva na početku rata i obračun sa tragovima postojanja jugoslovenske države veoma su prisutni te 1941. godine, ali i kasnije, a mađarski nacionalizam podgrejavan je i idejom istorijske misije Mađarske u Podunavlju i šire. Pod lupu svojih istraživanja stavio sam i probleme promene etničke slike Bačke i šireg vojvođanskog prostora koji je u okvirima istorijskih zbivanja bio izložen raznim naseljavanjima i raseljavanjima kao veoma dinamično područje u migracionom smislu. Posebno sam analizirao etničku sliku Bačke nastale proterivanjem srpskih kolonista naseljenih posle 1918. godine i doseljavanjem Mađara iz Bukovine.

Nešto manje prostora poklonio sam učešću vojvođanskih Mađara u antifašističkom pokretu i ustanku predvođenom od strane komunista. U početku su antifaašistički pokret podržali i komunisti Mađari prema kojima su mađarske okupacione vlasti primenjivale najoštrije mere. Delovanju Vojne uprave koja je imala zadatak da izvrši potpunu pacifikaciju, promeni etničku sliku Bačke, ali i obezbedi uslove za uključenje Južnih krajeva u mađarski državopravni okvir dato je određeno mesto. Istovremeno otvoren je i proces potpune inkorporacije privrednog života. Inkorporacija Bačke i Baranje smatrala se *legitimnim činom i nastavkom nepravedno prekinutog istorijskog kontinuiteta ovih prostora*.

Izdvajanje 1942. godine, kao posebne hronološke celine, vezano je za masovnije stradanje srpskog i jevrejskog stanovništva Bačke. Ti događaji najdirektnije su izrazili karakter mađarskog okupacionog sistema, ali i ulogu Mađara Bačke u njemu. Bilo je to i vreme političke ekspanzije nacionalističkih i fašističkih organizacija Mađara u Bačkoj i Baranji.

Celinu za sebe čini i pitanje položaja i uloge Mađara iz drugih delova Vojvodine - Banata i Srema gde su oni i nadalje ostali nacionalna manjina. Poređenjem i analiziranjem njihovog položaja sa Mađarima u Bačkoj, potvrdilo je ipak njihovu opštu homogenost i političku orijentaciju, mada u različitim državopravnim okvirima i uslovima. U pitanju su bili naponi Hortija da sve Mađare ovih prostora politički i duhovno indoktrinira sentištvsanom ideologijom.

Posebno problematizovanje prelomne 1943. godine i njenih refleksija na zbivanja u Bačkoj, osobeno je i zanimljivo zbog protivrečnih promena i tendencija u mađarskoj državnoj politici koja će dovesti desne snage na njeno čelo. U tim procesima javljaju se i elementi razočarenja u mađarsko savezništvo sa Nemačkom, kriza ideje za restauraciju sentištvske Ugarske, pokušaji približavanja zemljama zapadne demokratije i dr.

Kraj rata i mađarski sunovrat upravo je obeležen vladavinom ekstremnih, pronemačkih snaga, okupacijom od strane Nemačke, ali i laganim procesima boljševizacije koji će nastupiti dolaskom Crvene armije na tlo Mađarske.

Oslobođenjem Vojvodine u jesen 1944. godine uvedena je, iz više razloga, Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju. Reč je o vojnoj vlasti koja je kratko trajala (svega 103 dana) ali su njene mere, naročito u prvoj fazi delovanja, imale negativan odjek među mađarskim stanovništvom. Naime, mađarska nacionalna manjina proglašena je u celini za kolaborantsku i iz tih razloga trebalo je da bude kažnjena. Primenjene su mere logorisanja, likvidacije, pa se čak razmišljalo i o kolektivnom proterivanju Mađara sa jugoslovenske teritorije. Prilikom likvidacija i stradanja mađarskog stanovništva bilo je na žalost i primera lične osvete i stradanja izvesnog broja nevinog stanovništva. Pod poseban udar dolaze Mađari koji su uzeli učešće u stradanju srpskog stanovništva 1941. godine, zatim učesnici u raciji 1942. godine, ali i pripadnici ekstremne Stranke strelastih krstova i drugih nacionalističkih organizacija. Prema mojim istraživanjima, mada nepotpunim iz više razloga, u Vojvodini je stradalo oko pet hiljada vojvodanskih Mađara. Nova vlast je sa pozicije pobednika u ratu imala u početku želju za naplatom duga po principu *oko za oko zub za zub* posebno u mestima gde je izvršena racija i time dâ određeno zadovoljenje porodicama stradalih u toku rata. Međutim, od 20. novembra, tj. od 1. decembra 1944. godine u mnogome se menja stav prema Mađarima kojima se daje mogućnost da se i oni masovnije uključe u antifašističku borbu stvaranjem brigade "Šandor Petefi". Od tada, nova vlast je pokušavala da ne poistoveti sve Mađare kao ratne zločince. Posebno je prisutan diferencirani stav i odnos prema Mađarima u Bačkoj u odnosu na Mađare u Banatu i Sremu, gde je kaznena politika bila manje represivna. I u samoj Bačkoj je primetan ovaj diferencirani odnos, pa tako najviše stradaju Mađari šajkaških mesta, u selima Potisja gde su bile najaktivnije i najmasovnije organizacije Stranke strelastih krstova, Novom Sadu i Subotici, ali i mestima severozapadne Bačke gde je novembra 1944. godine uspostavljena linija fronta i gde je mađarska nacionalna manjina, pored nemačke, smatrana posebno nepouzdanom.

Poslednje poglavlje u knjizi je u stvari jedan sintetizovani pregled položaja Mađara prve dve godine nakon oslobođenja Vojvodine. Mada ova periodizacija odudara od uobičajene, jer je Drugi svetski rat hronološki i tematski okvir, smatrao sam za korisno da te godine, a naročito suđenja za ratne zločine 1945. i 1946. godine predstavim kao epilog jedne politike. Analizirao sam pre svega političko ponašanje Mađara u procesu učvršćivanja komunističke vlasti u vreme kada se mađarska nacionalna manjina počinje tretirati kao subjekt novih političkih i društvenih odnosa. Ove promene uslovele su izvesnu stabilizaciju međunacionalnih odnosa, ali su tragovi rata i međunacionalne netrpeljivosti ostavile dubokog traga, a represivniji stav prema Mađarima prvih dana oslobođenja imaće dalekosežnije posledice.

Moja istraživanja i naučna zaključivanja o složenoj problematici kakva je politički aspekt položaja Mađara u periodu 1941-1946. godine bazirana su na relativno bogatim arhivskim izvorima i literaturi. Najvećim delom oslonio sam se na arhivsku dokumentaciju koja se čuva u Muzeju Vojvodine. Ona sadrži dragocene podatke o istoriji vojvodanskih Mađara u Drugom svetskom ratu. Posebno se izdvađa ona koju je prikupila Anketna komisija

prve godine posle oslobođenja Vojvodine. Ona daje mogućnost detaljnije rekonstrukcije karaktera okupacionih sistema i organizacije vlasti na prostorima Vojvodine.

Arhivska zbirka Muzeja Vojvodine poseduje i bogatu mikrofilmovanu i kserokopiranu građu iz budimpeštanskih, ali i jugoslovenskih i vojvođanskih arhiva. U navođenju izvora najvećim delom sam se pozivao na signature ove ustanove.

Vredne podatke nalazio sam i u Arhivu Vojvodine, naročito u fondovima Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača i Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. Od koristi mi je bila i delimično dostupna građa nekadašnje Registrature PK SKV, Okružnog suda Novi Sad, ali i Sekretarijata unutrašnjih poslova Vojvodine. Izvesna dopunska istraživanja obavio sam i u Arhivu Vojske Jugoslavije, Arhivu Jugoslavije i u budimpeštanskom i segedinskom arhivu.

Lokalni vojvođanski arhivi poseduju nešto skromniju građu vezanu za moju temu. Razlozi tome nisu samo u njenoj uništenosti (kao građa fašističke provenijencije), već i u centralizaciji istorijske građe u bivšem Arhivu PK SKV, koja je posle njegovog ukidanja prenetu u Arhiv Vojvodine i Muzej socijalističke revolucije Vojvodine (danas Muzej Vojvodine).

U cilju sagledavanja istorijskih zbivanja u jednoj mikrocelini detaljnija istraživanja izvršio smo u Istorijskom arhivu Senta - arhivsko spremište Bečež, smatrajući da je ovo potisko mesto veoma zahvalno i zanimljivo za šira i dublja zaključivanja u vezi sa mojom temom.

Posebnu teškoću u rekonstruisanju istorijskih zbivanja i procesa predstavljao je i nedostatak nekih primarnih dokumenata koje su uništile mađarske vlasti prilikom povlačenja iz Vojvodine u jesen 1944. godine. Slično su postupile i partizanske vlasti prvih dana oslobođenja, ali su od toga odustale već novembra 1944. godine shvativši da će taj materijal biti od koristi za naredna suđenja ratnim zločincima. Međutim, ovaj nedostatak nadomešten je sačuvanim izveštajima velikog župana Bač Bodroške županije i nižih organa vlasti koji su redovno slati u Budimpeštu.

Posebno korisni bili su i izveštaji mađarskog konzula u Beogradu (za položaj Mađara u Banatu i mađarskog poslanika u Zagrebu (za razmatranje položaja sremskih Mađara).

Od objavljenih istorijskih izvora najdragocenije podatke crpio sam iz *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XV/1 (O učešću hortijevske Mađarske u napadu i okupaciji Jugoslavije 1941-1945), koji je nastao kao rezultat zajedničkog rada jugoslovenskih i mađarskih istoričara.

Za politiku KPJ prema mađarskoj manjini značajan je i zbornik dokumenata *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941-1945*, koji je znalački priredila Ljubica Vasilić. Slične vrednosti su i izabrani spisi Svetozara Markovića Toze i Žarka Zrenjanina (izbor i objašnjenja dr Danila Kecića).

U radu sam se koristio i onovremenom štampom, posebno *Reggeli Ujság*-om, *Délvidék*-om, *Délvidéki Madyarság*-om, *Torontál*-om, *Novom poštom* itd. Uz nužnu opreznost prema ovoj vrsti izvora ona mi je ipak omogućila sagledavanje mnogih političkih i vojnih događaja, u kojima je na osoben način predstavljeno jedno vreme puno nacionalističke euforije.

Korišćena literatura nije brojna. Za ovu temu ne postoje istorijska dela koja se neposredno bave problemima Mađara u Vojvodini za vreme Drugog svetskog rata. Literatura, uglavnom, sporadično razmatra pojedine aspekte istorije Mađara. Za njihov politički život između dva svetska rata od posebnog značaja i koristi su mi bile dve knjige dr Šandora Mesaroša: *Položaj Mađara u Vojvodini 1918-1929* i *Mađari u Vojvodini 1929-1941*. Ova knjiga se, zapravo, hronološki nadovezuje na njih te sam ih iz tih razloga u uvodnom delu

najviše koristio za sintetizovana razmatranja, naravno i na osnovu svojih arhivskih istraživanja. Za razumevanje političkih procesa u Vojvodini od 1929. do 1941. godine, a posebno uoči Drugog svetskog rata od koristi mi je bila i knjiga dr Ranka Končara, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929-1941*. U istu ravan se može svrstati i knjiga grupe autora *Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, (u redakciji dr Čedomira Popova). Knjiga je u osnovi sinteza dostignutih saznanja istorije Vojvodine u Drugom svetskom ratu, i kao takva nezaobilazna je literatura, uprkos predominantne orijentacije na partijsku i vojnu istoriju.

Kao moguće metodološko iskustvo i model poslužila mi je knjiga dr Josipa Mirnića, *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, međutim, treba istaći da se ni on nije odlučio da nemačku nacionalnu grupu razmatra na čitavom vojvođanskom prostoru.

Posebno vredna pažnje bila je i knjiga mađarske istoričarke Enike Šajti, *Délvidék 1941-1944*, koja je pokušala da objasni suštinu onoga što se u Bačkoj i Baranji događalo u vreme rata, ali samo iz prizme mađarske državne politike prema južnim Slovenima.

Knjiga Zvonimira Golubovića, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942. godine*, bila mi je, takođe, od posebne koristi, pre svega zbog svoje empirijske vrednosti, isto kao i dvotomna istorija Novog Sada u vreme Drugog svetskog rata u kojima je ovaj autor dao poseban doprinos.

U radu sam se uveliko oslonio i na brojne članke i priloge koji su razasuti po naučnim i stručnim časopisima, posebno Josipa Mirnića, Arpada Lebla, Šandora Mesaroša, Enike Šajti, Nikole Gaćeše, Ranka Končara, Šandora Vega, Janoša Doboša, Zvonimira Golubovića, ali i svojim etapnim rezultatima vezanim za ovu temu.

Vreme koje razmatram u knjizi bilo je predmet zanimanja i memoarske literature. O njemu su pisali Jovan Veselinov, Isa Jovanović, Milovan Đilas, Jovan Beljanski, Kosta Nađ i dr. Svojim kazivanjima o prilikama u Bačkoj, posebno se ističe knjiga sećanja Geze Tikvickog *Slike iz ustanka u Bačkoj*.

Fragmentarno sam se koristio i delima publicističkog karaktera i to onima koji su se u poslednje vreme pojavila na mađarskom jeziku i koja se bave stradanjem mađarskog stanovništva u Vojvodini na kraju Drugog svetskog rata. To su knjige Martona Matuške *A megtorlás napjai*, Tibora Čereša, *Vérbosszú Bácskában* i knjigom dr Šandora Mesaroša *Holtá nyilvánítvá (Délvidéki magyar fátum 1944-1945; I Bacska)*. Njihove rezultate istraživanja, naročito o broju stradalih Mađara u Vojvodini, uzimao sam sa određenom rezervom nastojeći da svojim arhivskim istraživanjima i istorijskim metodom dođem do što pouzdanijih sudova i procena mada isuviše svestan da je konačni sud o broju stradalih Mađara veoma teško doneti bez studioznog timskog istraživanja.

Određene korisne informacije našao sam i u objavljenim hronikama pojedinih vojvođanskih mesta. Međutim, malo ih je posvećeno onima gde je živelo mađarsko stanovništvo. Pored hronika Bečeja, Bačkog Gradišta, Ade, Čantavira posebno ističem hroniku Stare Moravice autora Karolja Brindze. Objavljena knjiga o Petnaestoj vojvođanskoj brigadi "Šandor Petefi" i pored svoje dokumentarne vrednosti ipak ima i određene manjkavosti koje sam pišući o njoj u knjizi pokušao da istaknem.

Knjiga koja je pred čitaocima i izložena njihovom sudu nastala je kao rezultat mojih višegodišnjih istraživanja ove složene, ali za istoričara izazovne teme. Poslednja faza rada na njoj, zapravo bio je projekatski zadatak finansiran od strane Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije. Ona je istovremeno bila i prijavljena doktorska disertacija 1990. godine na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu koju sam odbranio 28. oktobra 1995. godine pred komisijom: prof. dr Nikola Gaćeša, prof. dr Šandor Mesaroš i doc. dr Ranko Končar. I ovom prilikom najsrdačnije želim da se zahvalim svim članovima komisije koji

su mi svojim korisnim savetima i sugestijama pomogli da dugogodišnja istraživanja rezultiraju ovom knjigom. Određene dopune u odnosu na rukopis disertacije izvršio sam u onim poglavljima za koje sam smatrao da je to potrebno učiniti, naročito u vezi sa brojem stradalih Mađara na kraju rata kako bi moji zaključci i ocene još više dobili na težini.

Dužnu zahvalnost dugujem i mnogim arhivskim radnicima i rukovodiocima, posebno Muzeja Vojvodine i Arhiva Vojvodine, svojim prijateljima i kolegama sa Fakulteta i Univerziteta, a posebno supruzi Mariji i ćerci Jovani koje su me podsticale da ovaj za mene veliki naučni zadatak, pretočim u knjigu.

Ako uloženi napor potstakne dalja istraživanja ove složene i osetljive problematike, a naročito o stradanju vojvođanskih Mađara na kraju rata i njihovoj krivici ili nevinosti, smatram da sam u mnogome ispunio svoj cilj.

U Novom Sadu, 13. juli 1996. godine

Autor